

ՄԱՅՐ ԱԹՈՈ Ա. ԷՋՄԻԱՍՏԻ ՀՈՒՐՋ ԿԱՏԱՐՎՈՂ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1720-ԱԿԱՆ ԹԹ. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ՝

Նայ պատմագիտության մեջ տարբեր ժամանակահատվածներում կատարվել են մի շարք ուսումնասիրություններ, որոնք նվիրված են ԺՀ. դարի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության հիմնախնդիրների լուսաբանմանը: Դրանց մի մասում, սակայն, բացակայում են համակողմանի վերլուծությունները, փաստերի համադրումները: Բացի դրանից՝ որոշ հետազոտություններ կրում են խորհրդային ժամանակների գաղափարախոսության կնիքը: Այդ է պատճառը, որ արդի պատմագիտության մեջ հարկ է կարեւորել տվյալ ժամանակաշրջանի ազգային-ազատագրական պայքարի ուսումնասիրությունը²:

Սույն հոդվածում քննարկելու ենք ԺՀ. դարի առաջին կեսին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի շուրջ կատարվող դեպքերը՝ մասնավորապես կաթողիկոսական ընտրությունները, կաթողիկոսների գործունեությունը եւ հատկապես որդեգրած դիրքորոշումն Արցախ եւ Սյունիք աշխարհներում գոլգահեռ ծավալվող 1720-ական թթ. ազատագրական կռիվների վերաբերյալ:

Նշված քաղաքական դժվարին պայմաններում, երբ Հայաստանն Օսմանյան կայսրությունն ու Պարսկաստանը վերածել էին կռվախնձորի, Մայր Աթոռն ստիպված էր գործել՝ փորձելով ավելի մեծ արհավիրքներից հեռու պահել հայության երկու հատվածները: Այս շրջանում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի կազմակերպման

^{1*} Ստացվել է՝ 28.10.2023, գրախոսվել է՝ 3.11.2023: Էլ. հասցե՝ shahbazyan9494@gmail.com:

² Հ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը XVIII դարի առաջին տասնամյակներին, Երեւան, 2012, էջ 4:

գործում կարելու նշանակություն են ձեռք բերում Արցախի եւ Սյունիքի մելիքությունները, ինչպես նաեւ այդ պայքարում առաջնորդի դեր ստանձնած Հայ Առաքելական Եկեղեցին, որն իր արեւելյան թեմերի առաջնորդ Գանձասարի կաթողիկոսության միջոցով իրականացնում էր արտաքին հարաբերություններ, քանի որ Արցախի շատ իշխանական տներ պահպանել էին իրենց ռազմական հնարավորությունները եւ ունեին հարուստ փորձ Հայաստանի արտաքին կապերի իրականացման գործում³:

Մայր Աթոռը եղել է հայ ժողովրդին համախմբող կառույց, ազատագրական պայքարի կողմնակից, քաջալերող ուժ, պարզապես ժամանակի քաղաքական պայմաններն ստիպել են դրսևորել որոշակի զգուշավորություն⁴: Եւ որքան էլ հայոց կաթողիկոսները՝ մասնավորապես ազատագրական պայքարի ընթացքում կաթողիկոսներ ընտրված Աստվածատուր Ա. Համադանցին, Կարապետ Բ. Ուլենցին եւ Եսայի Հասան-Ջալալյանը, Դավիթ Բեկը, Մխիթար Սպարապետը ձգտել են գաղտնի պահել ամուր կապը, միեւնույն է, դրանք այնքան մեծ ծավալ էն ընդունել, որ ի վերջո հայտնի են դարձել ինչպես օսմանյան, այնպես էլ պարսկական հետախուզությանը⁵:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Աստվածատուր եւ Կարապետ կաթողիկոսների անունները չեն հիշվում հայ ազատագրական շարժման գործիչների շարքում, պահպանվել են նրանց քաղաքական գործունեությունը լուսաբանող համապատասխան տեղեկություններ:

1700-ական թթ. Մայր Աթոռի միաբանությունն ինքն էր իրականացնում կաթողիկոսի ընտրությունը, եւ քննարկվեց Աստվածատուր Ա. Համադանցի կաթողիկոսի թեկնածությունը: Ըստ Մ. արք. Օրմանյանի՝ «Մովսէս Զուղայեցին⁶, որուն արդէն Աղեքսանդր չմեռած հրաւէր ուղղուած էր, կրկին կոչուեցաւ գալ Էջմիածին եւ կաթողիկոսական աթոռը գրաւել, բայց նա յանձն չառաւ զայն ստանձնել: Մովսէսը, որչափ մենք կարող ենք դատել, թերեւս միակն էր, որ պաշտօնապէս հրաւիրուելով կաթողիկոսական աթոռն զբաղեցնելու՝ հրաժարուեց ստանձնել այդ

³ Անդ:

⁴ Անդ, էջ 5:

⁵ Անդ, էջ 16–17:

⁶ 1714 թ. հոկտեմբերի 19-ին Մովսեսը հրավիրվել է կաթողիկոսական աթոռին նստելու: Մանրամասն տե՛ս Մ. Ա. Բ. Օրմանյան, Ազգապատում, հտ. Բ., Կ. Պոլիս, 1914, սյունակ 2800:

պաշտօնը⁷»։ Ճիշտ է՝ կաթողիկոսությունից հրաժարվելու դեպքեր եղել էին, սակայն դրանք պայմանավորված էին թեկնածուների հիվանդությունամբ կամ որեւէ այլ խնդրով⁸։

Մովսեսի վճռական հրաժարումից հետո Մայր Աթոռի միաբաններն սկսեցին նոր թեկնածուի որոնումները, եւ Սբ. Ամենափրկչի միաբան երկու եպիսկոպոսների առաջարկով, անգամ կարող ենք ասել հենց իր՝ Մովսեսի առաջարկությամբ, քննարկվեց Աստվածատուրի թեկնածությունը։ Նրանք պաշտոնական հրավերով դիմեցին Աստվածատուրին, որը, գալով էջմիածին, 1715 թ. մայիսի 7-ին՝ Կարմիր կիրակիի օրը, օծվեց կաթողիկոս։ Կաթողիկոսը «իր պաշտօնավարութեան ընթացքին մէջ՝ գրաւած աթոռին անարժան չգտնուեցաւ»⁹։ Ըստ Սիմեոն Երեւանցու՝ «զայն իբր այր հեզաբարոյ եւ հոգելի, շնորհաշատ եւ գեղեցկատես, ջերմեռանդ եւ արտասուիչ, որ արար զբաղում բարերարութիւնս սրբոյ Աթոռոյս եւ երկրիս, կրեաց եւ զբազում նեղութիւնս եւ զտառապանս»¹⁰։ Նրա կաթողիկոսության հինգ տարիները նշանավորվեցին շինարարական գործունեության իրականացումով, իսկ հետո՝ 1720 թ., սկսվեցին պատերազմական գործողություններ, որից տուժեց նաեւ էջմիածինը¹¹։

Արեւելյան Հայաստանում տեղի ունեցող շարժումների մասին խոսելիս մի պահ հայացք ձգենք 1710-ական թթ., երբ Իսրայել Օրու մահվանը նախորդող շրջանում հետագայում աչքի ընկած գործիչ Մինաս վրդ. Տիգրանյանը, դեգերելով Ռուսաստանում, փորձում էր լուծել Հայաստանի ապահովության հարցը։ Պետրոս Մեծի պահանջով Մինաս վարդապետին հանձնարարվել էր գնալ Հայաստան՝ տեղեկություններ հավաքելու եւ հայերի դիրքորոշումը հասկանալու նպատակով։ 1716 թ. հուլիսին Մինասը, գալով էջմիածին, ներկայանում է Աստվածատուր կաթողիկոսին. «Մինաս վրդ.-ի ընդունելութիւնը նախորդ պատուիրակներու ընդունելութիւններէն տարբեր չըլլար. սիրով կընդունուի Յարին պատգամաւորը,

⁷ Մովսեսի դժկամության ներքին պատճառը դժվար է ասել, բայց «զի ապիկար եւ գործէ փախչող մէկը չէր եւ բազմաշխատ եւ բազմարդին անձ մը եղած էր Պարսկաստանի աթոռին վրայ»։ Մանրամասն տես Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., սյուն 2800։

⁸ Բ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Աստվածատուր Ա. Համադանցի (1715–1725), Քրիստոնյա Հայաստան, 30.03.2012, Աստվածատուր Ա. Համադանցի (1715–1725) | Քրիստոնյա Հայաստան (wordpress.com) (22.09.2023 11:17)։

⁹ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., սյունակ 2801։

¹⁰ ՍԻՄԵՐՈՆ ԵՐԵՒԱՆՅԻ, Զամբո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 27։

¹¹ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., սյունակ 2802։

բայց Մեծն Պետրոսի ծրագրին օժանդակելու դրական խոստում չի տար Կաթողիկոսը, նկատի ունենալով միշտ պարսիկ տէրութեան կողմէ ըլլալիք հակազդեցութիւնը, որով հեռու կուզէ մնալ գործօն մասնակցութիւն բերելէ ազատագրական շարժումին»¹²: Աստվածատուր Համադանցին նաեւ հավելում է, որ եթէ Նորին Ցարական Մեծությունը ցանկանա Պարսկաստանի դեմ պատերազմ մղել, ապա թող իրեն լուր ուղարկեն, թե ինչ է իրենից ակնկալվում, իսկ ինք)ը, իր բոլոր հավատարիմների հետ միջոցներ գտնելով, այդ գործում հավատարմորեն եւ հնարավորութեան չափով օգնութիւն կցուցաբերի¹³: Այն, որ Մինաս վարդապետը խնդրել էր այդ ամենը գրավոր ներկայացնել, Կաթողիկոսը առարկել եւ ասել էր. «Գրավոր այս բանը շարադրելը եւ ցարին հավատարմութիւն հայտնելն անհնար է, քանզի այս գործը պետք է հույժ գաղտնի պահել՝ պարսիկներից եւ որոշ հայերից: Փոխարենը՝ կտա վարդապետին քողարկված իմաստով մի նամակ, ուր կասվի, թե նա եղել է պատրիարքի մոտ եւ զեկուցել նրան ամեն տեսակ գործերից, որոնք ընդունվել են սիրով եւ հաճութեամբ»¹⁴: Իհարկէ հետո կտեսնենք, որ Մինաս վարդապետի արտահայտած մտահոգութիւնը Կաթողիկոսի նկատմամբ չափազանցված էր, եւ հավանական է, որ Մինասը ռուսներին դիտմամբ է հետ պահել Կաթողիկոսի հետ աշխույժ կապեր հաստատելու մտքից՝ նպատակ ու նաեւ առաջադրանք ունենալով ապահովել էջմիածնի անվտանգութիւնը¹⁵:

Մինաս վարդապետն էջմիածնից մեկնում է Գանձասար՝ հանդիպելու Եսայի Հասան-Ջալալյան Կաթողիկոսին, որը «գրկաբաց ընդունեց զայն եւ անոր արքեպիսկոպոսական աստիճան տուաւ ու համայն Ռուսիոյ առաջնորդ նշանակեց թէ մեր նահանգին մեղիքներով, մեծամեծներով մենք պատրաստ ենք, մեր կարողութեան չափով, ընդ առաջ գալ, երբ հզօր եւ մեծ թագաւորութիւնը փափաքի արշաւել դէպի այս կողմերը»¹⁶: Երկու Կաթողիկոսների հետ հանդիպումներն ունեցան տարբեր

¹² Հ. ՍԱՄՈՒԷԼ ՎՐԳ. ԱՐԱՄԵԱՆ, Դաւիթ Բէկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցոց», Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1978, էջ 38:

¹³ *Сѣу* Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, Сборник документов, Т. II, часть I, Ереван, 1964, док. 154, էջ 368:

¹⁴ Անդ:

¹⁵ Ա. ԱՅՎԱԶՅԱՆ, Աստվածատուր Ա. Համադանցի Կաթողիկոսը (կթղ. 1715–1725 թթ.) եւ հայ ազատագրական շարժումը, «էջմիածին», 2002, Զ.-է., էջ 70:

¹⁶ Ա. ԱԼՊՅԱՆՅԱՆ, Պատմութիւն հայ ազատագրական շարժման, դասախօսութիւններու շարք, Գահիրէ, 2019, էջ 90:

ընթացք. «Աղեքսանդր կաթողիկոս Եսային պաշտպանած էր Աղուանից հակաթոռ կաթողիկոս Ներսէսի դէմ, այլ եւ յատուկ կոնդակով Շամախին ու Շիրվանը շրջանակներով Եսայիի թեմ տուած էր մինչ Աստուածատուր թէպէտ Ներսէսի մերժումը պահած էր, բայց Եսայիի իրեն դէմ բռնած արհամարհական ձեւերէն ցաւած, նոր կոնդակով մը Շամախին ու Շիրվանն ու Շաքին տէրունի հռչակելով հանած էր Աղուանից աթոռին իրաւասութենէն»¹⁷:

Մայր Աթոռի շուրջ ծավալվող դեպքերի մասին խոսելիս շատ կարեւոր է անդրադարձ կատարել հայկական հողի վրա ծավալվող երեք տերութիւնների պատերազմներին. «Հայեր՝ որ ամեն կողմէ յարձակումներու ենթարկուած էին, շփոթ եւ վարանոտ դիրք մը ունէին, չկարենալով երկու մահմետական տէրութեանց ալ գործակցիլ, եւ չստանալով երրորդ քրիստոնեայ տէրութեան ազդու ձեռնտուութիւնը: Օրիի ձեռքով ցանուած ազգային ապահովութեան հետապնդութիւնը անպատու չէր մնացած, եւ անոր սերմերը բողբոջած էին, եւ հայ խումբեր կազմուած էին զէնքի դիմելու եւ պատերազմներ մղելու հրոսակներու դէմ»¹⁸: 1722 թ. լեզգիների՝ Գանձակի վրա կատարած արշավանքը, ավերածութիւններն ու կոտորածները արթնացրին հայ ժողովրդի պայքարի ոգին, ինչպէս նաեւ հույսեր՝ կապված Պետրոս Մեծ կայսրից սպասվող օգնության հետ. «Յարձակեցան անտի եւ ի կողմանս Գանձակայ՝ որ է Կէնճէ. եւ գերեցին զմանկունս եւ գաղջկունս. եւ աւերեցին զերկիրն՝ մինչեւ ի ծովն Գեղամայ»¹⁹: Պետրոս Մեծը, որ Հյուսիսային պատերազմի ընթացքում ցանկանում էր տիրել Կասպից ծովի ափերին, նախ կարեւոր համարեց ունենալ հայ-վրացական զինվորական ուժի աջակցությունը, բայց հետագայում քաղաքական իրադրության փոփոխման պայմաններում պարզ դարձավ, որ կայսրը Կասպից ծովի կողմերը նվաճելուց հետո վերադարձել է, եւ նրան Չոլակի վայրում սպասող վրացական զորքի առաջնորդ Վախթանգ VI թագավորին եւ Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանին հայտնի դարձավ, որ անարդյունք էր սպասելը: Ամեն դեպքում դա չի կոտրում սյունեցիների եւ արցախցիների մարտական ոգին, ինչը հետագայում անհրաժեշտութիւն է առաջ բերում ընտրել պայքարի նոր առաջնորդ: Սյունիքում Ստեփանոս Շահու-

¹⁷ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., սյունակ 2816–2817:

¹⁸ Անդ, սյուն 2837–2838:

¹⁹ Մ. ՉԱՄԶԵԱՆՑ, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ., Երեւան, 1984, էջ 784:

մյանի դիմում-խնդրանքից հետո Վախթանգ VI-ը Դավիթ Բեկին ուղարկում է Հայաստան՝ գլխավորելու ազատագրական պայքարը²⁰։ Ինչպես Մ. արք. Օրմանյանն է ներկայացնում. «Ամենուն հոգին ու հրամանատարը եւ ձեռնարկները կարգադրողը Դավիթն էր, իր հեռատեսութեամբը, արթնութեամբը ու ժողովեամբը եւ մանաւանդ հեղինակութեամբը ու կարգապահութեամբը նշանաւոր գլուխ մը»²¹։ Ահա ինչպես է անդրադառնում Դավիթ Բեկին Ա. Գյուլամիրյանցը. «Եւ ինքն Դավիթ էր ազնուական, բարեպաշտ, արդարակորով, ծանօթ Գրոց, արիասիրտ, երկայնամիտ խորհրդով, զօրաւոր բանիւք եւ գործովք եւ վրէժխնդիր թշնամեաց ազգին մերոյ, ինքն եւ ամենայն հետեւողք իւր»²²։ Պատերազմական գործողությունների ընթացքում Դավիթ Բեկը ցուցաբերում էր այլ հատկություններ եւս՝ «հեռատես, իր հեղինակութեամբ պարտադրող, հզօր կամքով, պէտք եղած տեղը՝ պահանջկոտ, վարձատրող քաջերը եւ պատժող չարագործներն ու վախկոտները, անյաջողութեան մէջ չլքանող, իսկ յաջողութեան ժամանակ՝ չշլացող»²³։

Այս ամենի հակիրճ նկարագրությունը շատ կարելու է, որպեսզի ամբողջ հստակ պատկերացվի Մայր Աթոռի կացությունը տվյալ ժամանակաշրջանում։ Մինչ Սյունիքը եւ Արցախը բռնված էին ապստամբություն, անհանգիստ էր նաեւ Մայր Աթոռը։ Վատ էր, որ ապստամբները գործում էին անջատ-անջատ։

Պարսկական կողմին անհանգստացնում էր այն հանգամանքը, որ Աստվածատուր կաթողիկոսը ռուսների հետ լավ հարաբերությունների էր ստեղծվել, ինչի մասին վկայող մի նամակ էր գտնվել. «Մեր կաթողիկոսին մին գիրն կը բռնուի։ Էս գիրն կը բերեն կը տան յարեւանայ նայիպին։ Էս նայիպն կաթողիկոսին կանչել էր տարել՝ թէ դու էլ աս մեզնէ դոնմիշելէլ. Էս քոյ գիրն այ՝ որ Հայոց ասկարին գրել աս։ Ասացել այ՝ թէ էտ գիրն ես չեմ գրել. էտ թշնամու շինած գիր այ եւ կաթողիկոսին էլ շատ խաֆայաթ (նեղություն) կը տայ եւ ԴԻ. (4000) ոսկի ջառիմայ յինք կառու, քանի օր կը պախի, յետոյ մարդ մէլ կը ընկանի, բաց կը թողու»²⁴։

²⁰ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., սյունակ 2838։

²¹ Անդ։

²² Ա. ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆՑ, Հնտիր պատմություն Դավիթ Բեկին, եւ պատերազմաց հայոցն իտափանու որք ընդդէմ թուրքաց ի մերուն ժամանակի, այն է յամի Տեառն 1722, եւ հայոց 1171, Վաղարշապատ, 1871, էջ 6։

²³ Հ. ՍԱՄՈՒԷԼ ՎՐԴ. ԱՐԱՄԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 57։

²⁴ «Կռունկ հայոց աշխարհին», թիվ Գ., Թիֆլիս, 1863, էջ 196։

Պարսիկներն ստիպեցին կաթողիկոսին հորդորել Դավիթ Բեկին կռվել օտարների դեմ, իսկ տեղացիներին ու պարսիկներին չվնասել: «Նայիպն կաթողիկոսին կսէ թէ ձեր Հայոց ասկարն շատ թուրք ա ջառթում, որ ուզեն՝ գոն Յարեւանայ վերայ, դու մին գիր գրէ ձեր ասկարին վերայ՝ որ էս երկիրն չը գոն եւ մեր մարդին դէկմիշ չընեն» (ձեռք չտան)²⁵: Աստվածատուրին ստիպել են անգամ, որ այդ նպատակով ուղևորվի Արցախ ու Վրաստան, եւ նա, կատարելով պահանջը, գնացել է, բայց հայերին իրենց շարժումից հետ կանգնելու կոչեր չի արել²⁶: Պարսկական կողմը, շատ լավ հասկանալով այն, որ հայերը կաթողիկոսին լսելու փոխարեն շարունակելու են պայքարել եւ ավելի են ընդլայնում իրենց վերահսկողության տակ գտնվող տարածքները, կաթողիկոսին դարձյալ կանչում եւ հանդիմանում է. «Քոյ խայէրն թուրք ջառթելն իվելայցուցել ան, քոյ գրած գիրն մախիլայ էր գրած, մենք էլ քեզ հավատման չենք, եւ էստոնք քեզ թողման չենք»²⁷:

Ինչ վերաբերում է թուրքական կողմին, ապա Աստվածատուր կաթողիկոսի նկատմամբ անվստահությունն ավելի մեծ էր: 1723 թ. ապրիլի 2-ին էջմիածին այցելած թուրք դեսպանը Աստվածատուր Ա. Համադանցի կաթողիկոսին մեղադրում էր. «Թե դու էլ մեծ սուլի (հանցանքի) տէր աս, որ Հոռուտին խետ մին աս դառցել, էսչանք խայ աս կանգընացուցել՝ որ ասում ան՝ թէ ԿԻ. (60 000) խայ եարաղով հազիր ան՝ որ քոյ խօսկօվն ան խայէրն վեր ան կացել, դու էլ շատ նեղութիւն կը քաշես, էս պատճառով որ ուզես Հոռուտն էս ձեր երկրօվն բերէս մեր երկիրն»²⁸: Այդ է պատճառը, որ արգելվեց հայերին մյուսոնօրհնքի առթիվ գնալ էջմիածին²⁹: 1723 թ. նույն ժամանակահատվածում մի պաշտոնյա, գալով էջմիածին, հանդիմանել է Աստվածատուրին, որ օգնական բանակ է կազմում ռուսական կողմին օգնելու համար, եւ մի շարք սպառնալիքներ է ուղղել: 1723 թ. Երեւանի նահանգում սկսած պատերազմների պատճառով «Աստվածատուր իր հանգիստը կորսնցուցած էր, եւ թափառական կը շրջէր նուազ վտանգաւոր կողմերը երթալով, կամ քաջալերութեան

²⁵ Անդ, էջ 197:

²⁶ Բ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Աստվածատուր Ա Համադանցի (1715–1725), Քրիստոնյա Հայաստան, 30.05.2012, Աստվածատուր Ա Համադանցի (1715–1725) | Քրիստոնյա Հայաստան (wordpress.com) (22.09.2023 11:33):

²⁷ «Կոռնկ հայոց աշխարհին», էջ 197:

²⁸ Անդ, էջ 196:

²⁹ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., սյուն 2840:

պէտք եղած տեղեր երեւնալով: Երեւանի եւ էջմիածնի օսմանցիներէ գրաւումը տեղի ունեցաւ 1724 տարւոյն երկրորդ կէսին սկիզբները, եւ ասով աւելի եւս վտանգուեցաւ Աստուածատուրի դիրքը, որ հազիւ տարի մը եւս ապրեցաւ, միշտ երերեալ եւ տատանեալ կացութեան մէջ, ստէպ խուսափելով Մայրաթոռէն, տիրապետողներու կեղեքումներէն ազատելու համար, եւ մերթ հոն հանդիպելով անհրաժեշտ կարգադրութիւնները ընելու համար»³⁰: Այսպիսով՝ ազատագրական պայքարի գործիչների հետ կապն առաջացնում էր Պարսկական եւ Օսմանյան տերությունների անվտանգությունը Մայր Աթոռի նկատմամբ:

Ս. Արամյանը, անդրադառնալով թուրքական զորքերի արշավանքին, հայտնում է, որ Աբդուլլահ փաշան ամեն կերպ փորձում էր սիրաշահել հայերին, բայց հայերն իրենց դիրքերը չէին ցանկանում զիջել, այլ շարունակում էին մարտնչել: Այս ամենից վիրավորված փաշան իր բարկությունը հայտնում է կաթողիկոս Աստվածատուրին՝ ասելով. «Հայերն են որ Կովկաս բերած են ռուսերը եւ պատրաստած 60 000 զօրք՝ դէմ դնելու համար թուրք բանակին, ու նոյնիսկ գրաւելու թրքական Հայաստանը, բայց ատիկա աժան պիտի չնստի հայերուն»³¹:

1724 թ.՝ Երեւանի գրավումից հետո, թուրքերը նաեւ ցանկություն ունեին Արցախին տիրելու, բայց դա անելու էին ոչ թե բռնությամբ, այլ խաղաղ ճանապարհով: Դա պետք է կատարվեր Աստվածատուր կաթողիկոսի միջնորդությամբ, որը պետք է ազատագրական պայքար մղողներին կոչ աներ հպատակվել բանակին: Կաթողիկոսը Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսին խորհուրդ է տվել՝ ասելով. «Եթէ գան եւ ընծաներով փաշային յայտնեն իրենց հպատակութիւնը՝ ամեն բան խաղաղ կը վերջանայ, ու իրենք ալ պատիւ կունենան թուրքերու մօտ, ապա թէ ոչ իրենց կը սպասէ կոտորած ու գերութիւն»: Այս առաջարկն անորոշության առջեւ է կանգնեցնում ազատագրական կռիվների մասնակիցներին, որոց մի մասը պայքարի ուղին նախընտրեց՝ հուսալով, որ ռուսական զորքը կհասնի օգնության՝ տեղյակ չլինելով, որ 1724 թ. հունիսի 12-ին արդեն կնքվել էր ռուս-թուրքական դաշինքը: Մի մասն էլ կողմ էր հպատակվելու՝ համարելով, որ անիմաստ է պայքարը շարունակելը»³²: Աստվածատուր կաթողիկոսը, հաշվի առնելով այս պայմանագիրը եւ 1724 թ. սեպտեմբերին

³⁰ Անդ:

³¹ Հ. ՍԱՄՈՒԷԼ ՎՐԳ. ԱՐԱՄԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 46:

³² Հ. ՍԱՄՈՒԷԼ ՎՐԳ. ԱՐԱՄԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 47–48:

շահ Թահմասպ Բ.-ի մոտից վերադառնալով, կատարում է օսմանցիների առաջադրանք-պահանջը՝ կատարել միջնորդական առաքելություններ երեւանի բերդի անձնատուր լինելու բանակցություններում՝ այդ կերպ փորձելով շահել օսմանցիների վստահությունը եւ պաշտպանել հայերին: Սակայն կաթողիկոսի մահը փոխում է դեպքերի ընթացքը³³:

Աստվածատուր կաթողիկոսի մահը վրա է հասնում պատահականորեն, 1725 թ. հոկտեմբերի 10-ին Օշականում լուսնի խավարումը դիտելու համար բարձրանալով եկեղեցու տանիքի վրա՝ հանկարծ գլխիվայր ընկնում է եւ ժամեր անց մահանում³⁴: Ըստ Չամչյանի՝ «Ասի յոմանց, թէ մի ոմն լընտանի թշնամեաց մղեալ իցէ զԱստուածատուր ի տանեաց անտի. ալլ ալս թուի լինել անստոյգ լուր ի համբաւոյ առեալ»³⁵: Աստվածատուր կաթողիկոսը թաղվել է Սբ. Հռիփսիմեի վկայարանի գավթում³⁶:

Աստվածատուր կաթողիկոսի մահից հետո Մայր Աթոռը գտնվում էր դժվարին կացության մեջ: Հայկական զորքերն ամեն կողմից պայքարի մեջ էին պարսկական եւ օսմանյան զորքերի հետ: Հայերն ամեն կերպ դիմադրում էին թշնամիներին եւ փորձում կանխել նրանց ծավալապաշտական նկրտումները, եւ այս իրավիճակում քննարկել, որ Մայր Աթոռում կարող են անցկացվել նոր կաթողիկոսի օրինական ընտրություններ, անհնարին էր: Պետք է ասել, որ «հարկաւ Աստուածատուր, իբրեւ խոհական եւ հոգածու անձ, նախատեսած պիտի ըլլար այդ վիճակը, սակայն ուզելով ալ չէր կրնար ազդու դարման մը գտնել, եւ իրմէ ետքը կաթողիկոսական ընտրութեան մասին միտք յայտնել եւ հրահանգ տալ: Կ'երեւի թէ իր շուրջն ալ ուշադրութիւն գրաւող մէկ մը չտեսաւ. եւ նոյն իսկ պատահական արկածով մը մեռնելը՝ առիթ չներկայեց Մայրաթոռին յաջորդութեան վրայ մտածելու»³⁷: Այս պայմանները կարող էին հանգեցնել նրան, որ կաթողիկոս չունենալու խնդիրը շարունակվեր երկար:

4. Պոլսի պատրիարք Հովհաննես Կոլոտը³⁸ լրջագույն խնդիր էր համարում Մայր Աթոռի՝ առանց կաթողիկոս մնալու հանգամանքը եւ սկսեց նոր կաթողիկոս ընտրելու ուղղությամբ ձեռնարկել քայլեր, որոնք

³³ Ա. ԱՅՎԱԶՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 76:

³⁴ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., սյուն 2841:

³⁵ Մ. ՉԱՄՉԵԱՆՑ, նշ. աշխ., էջ 801:

³⁶ Հ. ՕՉԱՆՅԱՆ, Սիմեոն Երեւանցի, Ջամբո, Երեւան, 2022, էջ 71:

³⁷ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., սյուն 2842:

³⁸ Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցի (1678–1741), Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք՝ 1715–1741 թթ.— հայ կրոնական, քաղաքական, հասարակական եւ մշակութային գործիչ, «արեւ-

չհանդիպեցին լուրջ դիմադրության: Աստվածատուր կաթողիկոսի մահից չորս եւ կես ամիս անց Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքը Կարապետ Բ. Ուլնեցու ընտրության մասին տեղեկացնում է Բարձր դռանը՝ ստանալով սուլթանի՝ «ըստ արգալի Յովհաննէս Փաթրիկին ետուք զհրաման» հաստատումը³⁹:

Կ. Պոլսի բարձրաստիճան եկեղեցականությունը, քահանայական դասը, իշխանական դասակարգը եւ ժողովուրդը հավանություն տվեցին Գաղատիայի⁴⁰ առաջնորդ Կարապետ Բ. Ուլնեցի եպիսկոպոսի թեկնածությանը⁴¹: Սիմեոն Երեւանցին Կարապետին ներկայացնում է իբրեւ «այր ծեր եւ անձնեալ, մեծաշուք եւ առատաձեռն»⁴², իսկ Զամչյանը՝ «այր զգօն եւ իմաստուն, փառացի անձամբ եւ գովելի վարուք եւ սիրելի յաշս ամենեցուն»⁴³: Հատուկ հրավերով Կարապետին Գաղատիայից բերեցին⁴⁴ Սբ. Աստվածածին եկեղեցի եւ 12 եպիսկոպոսների ներկայությամբ 1726 թ. փետրվարի 27-ին՝ Մեծ պահլայի երկրորդ կիրակի օրը, տեղի ունեցավ օծման արարողությունը: Այդ նույն ժամանակ Սյունիքում շարունակվում էր ազատագրական պայքարը Դավիթ Բեկի զլխավորությամբ⁴⁵:

Կարապետ կաթողիկոսի ընտրությունն ընդունեց Մայր Աթոռի եւ պարսկահպատակ հայությունը: Նա հրավիրվեց էջմիածին՝ զբաղեցնելու իր աթոռը, սակայն դեպքերի ընթացքը՝ օսմանցիների կողմից Երեւանի գրավումը եւ դեպի Սյունիք հարձակումները հնարավորություն չտվեցին մեկնելու էջմիածին: Մնալով Կ. Պոլսում՝ կաթողիկոսն անգործ չմնաց եւ ամեն կերպ փորձում էր աջակցել հայությանը: Ի վերջո, հունիսի 7-ին ճանապարհ ընկնելով, 1728 թ. մի քանի տեղ կանգ առնելուց հետո (Պրուսա, Անկյուրիա, Եւդոկիա եւ այլն) հասնում է Սբ. էջմիածին, որ-

մտահայ վերածննդի ռահվիրա»: Կոլոտ մականունը նրա տոհմանունն է: Մանրամասն տե՛ս Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, հտ. 1, Երեւան, 2002, էջ 626:

³⁹ Ս. ՖԱՀՐԱԿՅԱՆ, Դիտողություններ Կ. Պոլսի XIX դարի հայ պատրիարքների կնիքների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 2020, թիվ 30, 267–268 էջ:

⁴⁰ Գաղատիա (Անգարա), Անկյուրիա կամ էնկյուրի – հին երեւելի ու պատմական քաղաք՝ ներկայում Թուրքիայի մայրաքաղաքը, ինչպես ժամանակին Փոքր Ասիայում եղել է Գաղատիա գավառի մայրաքաղաքը: Գաղատիան նշանավոր էր իբրեւ քրիստոնյա քաղաք: Մանրամասն տե՛ս ՄԻԿՏՅԱՆ՝ ՎՐԴ. ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ, Հայ Հանրագիտակ, հտ. Գ., տպ. Պուքրէշ, 1938, էջ 451:

⁴¹ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., սյունակ 2843–2844:

⁴² Հ. ՕՀԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., 72 էջ:

⁴³ Մ. ԶԱՄՉՅԱՆՅ, նշ. աշխ., էջ 801:

⁴⁴ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., սյունակ 2844:

⁴⁵ Անդ, սյունակ 2858:

տեղ Կարապետին վիճակված չէր երկար ապրել: Արդեն տարիքն առած կաթողիկոսը 1729 թ. հոկտեմբերի 2-ին՝ Վարազա խաչի հինգշաբթի օրը, կնքում է իր մահկանացուն⁴⁶ թաղվելով Սբ. Հռիփսիմե եկեղեցու վկայարանի գավթի ձախակողմյան մասում⁴⁷: Նա կարճ գործեց, եւ հասկանալի է՝ տեսանելի արդյունքներ չէր կարող ունենալ: Այսուհանդերձ՝ կաթողիկոսից հաճելի հիշատակ են մնացել Մայր տաճարի խորանի կամարը զարդարող տասներկու առաքյալների պատկերները⁴⁸: Քանի որ Սյունիքի ազատագրական պայքարը եւ Կարապետ կաթողիկոսի ընտրությունը համընկան, եւ հետագայում՝ Դավիթ Բեկի մահից հետո (1728 թ.), պայքարի ղեկավարումն իրականացրեց Մխիթար Սպարապետը, արդեն ազատագրական պայքարի իրադարձություններն ընթացան կաթողիկոսի մահից հետո՝ մինչեւ Կարապետ Բ. Ունեցու հաջորդի՝ Աբրահամ Բ. Խոշաբեցու օծումը:

Այսպիսով՝ գալիս ենք հետեւյալ եզրահանգմանը: Կանգնած լինելով մի շարք խնդիրների (պարսկական, այնուհետեւ օսմանյան ուժերի արշավանքներ) առաջ՝ հայերն ապավինել էին ռուսական կողմի զորակցությանը, ամեն կերպ փորձում էին ունենալ նրանց աջակցությունը, միեւնույն ժամանակ դա գաղտնի պահել, որպեսզի չվտանգեին Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի հետ հարաբերությունները, եւ որ ամենակարեւորն է՝ չտուժեր հայ ժողովուրդը: Իհարկե, հետագայում պարզ դարձավ (այսօր նույնպես ուսանելի է պատմության այդ դասը), որ ազատագրական պայքարի մեջ կարեւորը սեփական ուժերին ապավինելն է եւ առանց որեւէ աջակցության սպասումի զինված պայքար մղելը:

Ավարտելով մեր շարադրանքը՝ կարող ենք պնդել, որ հայ ժողովրդի ազատատենչ ոգին եւ հայրենասիրությունը պատմության բոլոր ժամանակներում ծնունդ են տվել օտար զավթիչների դեմ ազատագրական պայքարի ծավալմանը: Հայ Առաքելական Եկեղեցին մշտապես եղել է ազգապահպան կառույց: Ազատագրական պայքարը հայերի ամուր կամքի եւ համառ դիմակայության արդյունքում ձեռք բերած հաջողությունների վառ ապացույց էր՝ չնայած հանդիպած լուրջ դիմակայություն-

⁴⁶ Մ. ՉԱՄՁԱՆՑ, նշ. աշխ., էջ 805:

⁴⁷ ՍԻՄԷՐՆ ԵՐԵՒԱՆՑԻ, նշ. աշխ., էջ 29:

⁴⁸ Բ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Կարապետ Բ. Ունեցի (1726–1729), Քրիստոնյա Հայաստան, 30.06.2012, ԿԱՐԱՊԵՏ Բ. ՈՒՆԵՑԻ (1726–1729) | Քրիստոնյա Հայաստան (wordpress.com) (5.10.2023 10:00):

ներին եւ խոչընդոտներին: Ժէ.-ԺԸ. դդ. Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին եռանդուն կերպով մասնակցել է պարսկական եւ օսմանյան տիրապետությունից Հայաստանն ազատագրելու ծրագրերին, կազմակերպել, ղեկավարել ու հովանավորել է ազգային-հասարակական, քաղաքական բազմաթիվ ձեռնարկումներ: Մայր Աթոռը բազմաթիվ դիմադրությունների է հանդիպել (անգամ ձերբակալվել է Աստվածատուր կաթողիկոսը), սակայն չի նահանջել՝ շարունակելով քաջալերել ու ոգեշնչել հայ ազատարարներին: Իր հերթին Դավիթ Բեկն ստեղծել էր մարտունակ բանակ, կիսանկախ իշխանություն, ինչի արդյունքում պայքար մղելու ավանդույթները շարունակվեցին եւ փոխանցվեցին եկող սերունդներին, որոնք հաջորդ դարերի ընթացքում անձնազոհաբար պաշտպանեցին հայրենիքը թշնամու հարձակումներից: Ասվածի ապացույցներից է Ի. դարասկզբին Լեոնահայաստանի հերոսամարտը, երբ Գարեգին Նժդեհն ու նրա զորաշարքերը մարտի էին գնում կարգախոսով՝ «Հանուն հայրենիքի՝ դավիթբեկաբար» կամ «Մեզ հետ են Աստված եւ Դավիթ Բեկի վրիժակ ոգին»⁴⁹: Ու թեեւ Դավիթ Բեկի գլխավորած ազատագրական պայքարից անցել է երեք դար, այդ գոյակուվի դասերն այսօր եւս շարունակում են մնալ այժմեական:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Սիմէոն Երևանցի, հանուն հայրենիքի, Դավիթ Բեկ, Գարեգին Նժդեհ:

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена описанию событий, происходящих вокруг Первостольного Святого Эчмиадзина в 20-х годах 18-го века в контексте освободительной борьбы, разворачивающейся в Арцахе и Сюнике.

⁴⁹ Ս. ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ, Դավիթ Բեկը, որը հայոց զորականի կերպարին մինչեւ հիմա վեհություն է բերում,

հայրենատիրոջ մեր վարքին՝ արծվենի ճախը, «Սյունյաց երկիր մշակութային», № 6, Կապան, 2022, էջ 4:

Цель статьи — на основе имеющихся исследований представить выборы Католикоса, а также показать возникшие за это время трудности и пути их преодоления. В методологическом отношении мы попытались сравнить имеющиеся материалы и подвергнуть их историческому анализу.

При написании этой работы мы поставили задачу также коснуться такого важного аспекта, как сотрудничество духовных и светских деятелей в ходе армянской освободительной борьбы, особенно отношения к этой национально-освободительной борьбе Католикосов Аствацатура и Карапета.

Тема актуальна еще и тем, что как в прошлом, так и в настоящее время Арцах и Сюник были в центре внимания врагов, и необходимо понимать, что беспристрастное изучение национально-освободительных войн важно для того, чтобы сделать правильные выводы и в нынешней ситуации, а также подчеркнуть важность поддержки духовного сословия, которая всегда была необходима во все времена.

SUMMARY

This article is devoted to the description of the events that took place around the Mother See of Holy Etchmiadzin in the 1720s, in parallel with the liberation struggle that unfolded in Artsakh and Syunik.

The aim of the article is to present the election of the Catholicos, the difficulties that arose during that time and their overcoming on the basis of the existing research. We tried to compare the available materials with the historical analysis.

When writing the article, we set the task to touch upon the cooperation of spiritual and secular figures during the Armenian liberation struggle, especially the attitude of the Catholicoi Astvatsatur and Karapet towards the liberation struggle.

The topic is actual because both in the past and in the present, Artsakh and Syunik were the focus of the enemies' attention, and it is necessary to understand that an impartial study of the national liberation battles is important in order to draw the right conclusions in the current situation and to emphasize the importance of supporting the clergy, which was necessary at all times.

